

Вплив фінансової та економічної кризи: заробітна плата, розподіл прибутку і податкова система

**Куліков Геннадій Тимофійович
Близнюк Вікторія Валеріївна**

Авторське право © Міжнародне бюро праці 2010
Перша публікація 2010

На видання Міжнародного бюро праці поширюється видавниче право згідно з Протоколом № 2 Загальної конвенції щодо авторського права. Але короткі витяги з них можуть передруковуватись без дозволу за умови зазначення джерела. Заявки щодо передруку або перекладу потрібно надсилати до Відділу публікацій МБП (видавничі права та дозволи), Міжнародне бюро праці, CH – 1211, Швейцарія, або на електронну адресу pubdroit@ilo.com

Міжнародне бюро праці вітає такі звернення.

Робити копії даної публікації можуть бібліотеки, інститути та інші користувачі відповідно до умов виданої їм для цього ліцензії ліцензії. Для того, щоб знайти у своїй країні організацію з питань отримання права на копіювання публікації, відвідайте сайт www.ifrro.org

Kulikov, Gennadii T.; Blyzniuk, Viktoriia V.

Impact of the financial crisis on wages, income distribution and the tax system / Gennadii T. Kulikov, Viktoriia V. Blyzniuk ; International Labour Organization ; ILO Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe = Вплив фінансової та економічної кризи: заробітна плата, розподіл прибутку і податковасистема / Куліков Геннадій Тимофійович, Близнюк Вікторія Валеріївна ; Група технічної Підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. (Budapest: ILO, 2010)

1 v.

ISBN: 978-92-2-024253-7 (print)

ISBN: 978-92-2-024254-4 (web pdf)

International Labour Organization; ILO Country Office for Central and Eastern Europe

wages / income distribution / employment / labour productivity / social dialogue / tax system / economic recession / Ukraine

13.07

ILO Cataloguing in Publication Data

Найменування, які використовуються в публікаціях МБП, відповідають практиці ООН, а подання в них матеріалу не означає вираження будь-якої точки зору Міжнародного бюро праці на легальний статус країни, регіону або їх влади, а також демаркацію їхніх кордонів. За погляди, відображені в опублікованих авторських статтях, дослідженнях та інших матеріалах, відповідають виключно їхні автори, а публікація не означає погодження з цими поглядами з боку Міжнародного бюро праці.

Посилання на найменування фірм чи комерційних продуктів або процесів не означає їх схвалення з боку МБП, а також відсутність згадування фірм, продуктів чи процесу не свідчить про їх несхвалення.

Видання Міжнародного бюро праці продаються у великих магазинах або місцевих бюро МБП багатьох країн; їх можна також отримати безпосередньо в Міжнародному бюро праці. Звертайтеся за адресою: ILO Publications, International Labour Office, CH-1211, Geneva 22, Switzerland. Каталоги або перелік нових публікацій можна отримати безкоштовно за вище вказаною адресою, або електронною поштою: тією ж адресою.

Веб-сайт для відвідувачів: www.ilo.org/publns

Надруковано в Угорщині

Передмова

Світова економічна криза – «Велика рецесія» – глибоко вплинула на світ праці. В Україні підприємства та працівники вперше відчули негативний вплив кризи наприкінці 2008 року, що з того часу значно посилюється. Таке дослідження було проведено у рамках зусиль МОП у підтримку протистояння країною кризі та намагання досягнути стійкого та всеосяжного економічного відновлення відповідно до Глобального пакту про робочі місця.

Глобальний пакт про робочі місця, що був прийнятий Міжнародною конференцією праці у червні 2009 року, визначає узгоджений на міжнародному рівні підхід до здійснення національної та міжнародної політики, спрямованої на стимулювання економічного зростання, створення нових робочих місць та забезпечення захисту працюючих людей та їх сімей. Глобальний пакт про робочі місця забезпечує гідну працю для того, щоб протистояти кризі у збереженні та створенні робочих місць, стимулюванні створення стійких підприємств, розвитку якісних державних послуг та захисту як працюючих чоловіків, так і працюючих жінок при збереженні прав та врахуванні різних поглядів суспільства.

Це забезпечує основу для роботи у наступному періоді та джерело практичних заходів для розробки багатосторонньої системи за участі урядів, працівників та роботодавців. Для Глобального пакту про робочі місця пріоритетними є питання зайнятості та побудова соціального захисту населення як ключові елементи міжнародних та національних дій у підтримку відновлення та розвитку. Основні принципи глобальних дій у сфері робочих місць полягають у наступному:

- Перевага надається питанням зайнятості та побудові соціального захисту населення в рамках міжнародних та національних заходів для сприяння відновленню та розвитку.
- Підтримка соціально вразливих верств населення, включаючи молодь, осіб з низьким рівнем заробітної плати, низькою кваліфікацією, та осіб зайнятих у неформальній економіці та працівників мігрантів.
- Підтримка зайнятості, спрощення процедури зміни місця роботи та доступу до ринку праці для безробітних, наприклад, за допомогою державних служб зайнятості та навчання технічній спеціальності.
- Уникання протекціоністських рішень, в тому числі і дефляції заробітної плати та недотримання трудових норм.
- Соціальний діалог, трипартизм та ведення колективних переговорів.
- Сталий економічний, соціальний та екологічний розвиток.
- Ефективне та дієве регулювання ринкової економіки для забезпечення стійкого підприємництва та зайнятості.

Посилена послідовна політика, в тому числі і посилена допомога розвитку найменш розвинених країн, а також країн з обмеженою фінансовою свободою.

Це дослідження в рамках такої концепції є останнім елементом відповіді МОП на прохання Міністерства праці та соціальної політики України, що було висловлене у грудні 2008 року, надати комплексні консультації щодо шляхів пом'якшення наслідків глобальної економічної кризи в Україні. Така ініціатива була підтримана і соціальними партнерами. У грудні 2008 року МОП приступила до практичної роботи та вже у січні 2009 року за технічної та фінансової підтримки МОП у Києві була організована Національна конференція з питань пом'якшення наслідків кризи. У лютому 2009 року в Україні було проведено дослідження економічної та соціальної ситуації, після чого у травні 2009 року відбулися національні тристоронні робочі зустрічі з метою обговорення проведеного дослідження та подальших кроків. Учасники цих зустрічей звернулися до МОП з проханням провести додаткові дослідження та проаналізувати наступні питання:

- Заробітна плата, розподіл прибутків та податкова система;
- Соціальний захист та пенсійні реформи;
- Диверсифікація економіки та приведення у відповідність професійних навичок/умінь у металургійному та туристичному секторах економіки.

Проект звіту був обговорений на Національній тристоронній конференції «Вихід з кризи: Впровадження Глобального пакту про робочі місця в Україні», що відбулася у Києві 20-21 травня 2010 року.

В цьому томі міститься доповідь під назвою «Вплив фінансової та економічної кризи: заробітна плата, розподіл прибутку і податкова система», що надає інформацію та аналіз ситуації про вплив кризи на заробітну плату, розподіл прибутку і податкову систему, а також надає пропозиції щодо вироблення рекомендацій відносно політики.

Підготовка доповіді здійснювалася під керівництвом Верени Шмідт, Головного спеціаліста з питань умов праці та гендерної рівності, Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Розділи 1, 2 і 4 були підготовлені доктором економічних наук Геннадій Тимофійович Куліковим (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»), а розділи 3 і 5 – кандидатом економічних наук Вікторія Валеріївна Близнюк (ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»). Висновки та рекомендації підготовлені Вереною Шмідт.

Я хочу висловити слова подяки Алені Нешпоровій, Заступнику директора регіонального бюро МОП для країн Європи та Центральної Азії, Даніелю Вогану-Вайтхеду, Головному спеціалісту програми МОП з питань умов праці та зайнятості за цінні коментарі та пропозиції, а також Василю Костриці, Національному координатору МОП в Україні за вагомі поради та підготовку у проведенні Національної тристоронньої конференції.

Марк Левін
Директор
Група технічної підтримки з питань гідної праці
та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи
Будапешт

Зміст

Передмова	iii
Розділ 1	
Макроекономічні аспекти впливу кризи на заробітну плату	1
Розділ 2	
Вплив кризи на заробітну плату і зайнятість	5
2. 1. Вплив кризи на розміри заробітної плати	5
2. 2. Вплив кризи на заборгованість із виплати заробітної плати	8
2. 3. Вплив кризи на тінізацію заробітної плати	8
2. 4. Вплив кризи на зайнятість населення	9
Розділ 3	
Зв'язок заробітної плати з продуктивністю праці	11
Розділ 4	
Соціальний діалог і позиції партнерів	15
4. 1. Позиції держави	15
4. 2. Позиції роботодавців	15
4. 3. Позиції профспілок	16
Розділ 5	
Податкова система України в умовах фінансової кризи: вплив на добробут населення	19
Висновки	23
Рекомендації	25
Використані джерела	27

1. Макроекономічні аспекти впливу кризи на заробітну плату

Світова фінансова і економічна криза вельми негативно вплинула на основні макроекономічні показники України (табл. 1. 1). З табл. 1. 1 можна бачити, що ключові макроекономічні показники різко знизилися: реальний ВВП – на 15,1 %; реальна зарплата – на 9,2 %; реальний наявний доход – на 8,5 %; інвестиції в основний капітал – на 41,5 %; експорт товарів і послуг – на 43,4 %; імпорт товарів і послуг – на 49,9 %.

ТАБЛИЦЯ 1. 1. ОСНОВНІ МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ УКРАЇНИ В 2005–2009 РОКАХ, ПРОГНОЗ НА 2010 И 2011 РОКИ							
Макроекономічні показники	2005	2006	2007	2008	2009	2010 прогноз	2011 прогноз
Номинальний ВВП, млрд.грн.	441,5	544,1	720,7	949,9	914,7	1103,5	1252,9
Реальний ВВП, зміна у %	2,7	7,3	7,9	2,1	– 15,1	1,0	3,5
Реальна заробітна плата, зміна у %	20,3	18,3	12,5	6,3	– 9,2		
Реальний наявний доход, зміна у %	23,9	11,8	14,8	7,6	– 8,5		
Інвестиції в основний капітал, зміна у %	1,9	19,0	29,8	– 2,6	– 41,5	2,6	10,6
Експорт товарів і послуг, зміна у %	6,3	13,7	27,2	34,9	– 43,4	1,1	2,1
Імпорт товарів і послуг, зміна у %	25,8	24,8	34,5	40,3	– 49,9	2,4	7,6
Індекс споживчих цін, зміна у % на кінець періоду	10,3	11,6	16,6	22,3	12,3	10,0	7,9

Джерела: [5, с. 26, 28]; [6]; Прогнози української влади та Світового Банку [7, с. 136].

За прогнозами української влади та Світового банку усі наведені в табл. 1.1 макроекономічні показники у 2010 – 2011 роках підвищаться: зокрема, реальний ВВП – відповідно на 1, і 3,3 %, інвестиції в основний капітал – на 2,6 і 10,6 % [7, с. 136].

Важливе значення має розгляд впливу змін макроекономічних показників на заробітну плату і доходи. У *Глобальному звіті про заробітну плату 2008/09, та в оновленій версії першого Глобального звіту про заробітну плату* підтверджено сильний взаємозв'язок напрямку економічного росту і заробітної плати у світі і зауважено, що за десять років до кризи заробітна плата зростала більш повільними темпами, ніж економіка. У середньому на кожний додатковий відсоток збільшення в річному ВВП на душу населення припадало 0,75 % зростання заробітної плати. Нещодавній докризовий період 2005 – 2007 рр. свідчить про більш сильний зв'язок між економічним зростанням і заробітною платою (аж до 0,91) – можливо, це свідоцтво початку процесу надолуження після десятиліття «стримування заробітних плат» [8]. Цей процес закінчився разом із кризою. В 2008 і 2009 рр. спостерігалися покріпленні відмінності у реагуванні заробітної плати на макроекономічні

зміни: у той час як деяким країнам вдалося підтримати позитивний ріст заробітної плати незважаючи на економічний спад, інші зазнали серйозного зменшення заробітної плати.

З табл. 1. 2 бачимо, що в 2009 році Україні значно погіршилися економічні умови. Зокрема, індекс обсягів промислової продукції склав лише 78,1 % в порівнянні з попереднім роком, обсяг реалізованої продукції промисловості – лише 64,6 % від показників попереднього року (591,9 млрд грн), а експорт товарів склав 82,3 % від попереднього року (284,8 млрд грн). В Україні економічні умови дещо покращилися в 2010 році. Наприклад, індекс обсягів промислової продукції у січні – березні 2010 склав 110,8 % в порівнянні з аналогічним періодом 2009 року. До 47 % ВВП України забезпечують експортні галузі. Однак експорт нашої країни майже на 60 % сировинний (цей показник у більшості інших європейських держав не досягає й 20 %).

ТАБЛИЦЯ 1. 2. ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 2001–2009 РОКАХ									
Показники	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009 ¹
Індекс обсягів промислової продукції, %	113,2	107,0	115,8	112,5	103,1	106,2	110,2	96,9	78,1
Обсяг реалізованої продукції промисловості (у фактичних цінах), млрд. грн.	182,7	229,6	289,1	400,8	468,6	551,7	717,1	916,6	778,2
Експорт товарів, млрд грн	79,3	95,7	123,0	173,7	175,3	193,8	248,9	346,0	205,8
Ступінь зносу основних засобів, %	48,8	54,5	56,4	58,3	57,9	58,6	59,0	58,0	59,1
Індекс інвестицій в основний капітал, %	123,8	106,0	124,6	124,9	104,1	115,3	127,0	94,7	68,5
Рентабельність операційної діяльності промислових підприємств, %	4,8	2,6	3,3	4,7	5,5	5,8	5,8	5,0	4,8
Частка збиткових підприємств, %	37,7	38,8	37,1	34,8	34,2	33,5	32,5	37,2	37,8
Освоєно виробництво нових видів продукції, тыс. найменувань	15,3	22,8	7,4	4,0	3,2	2,4	2,5	2,5	2,0
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	14,8	14,6	11,5	10,0	8,2	10,0	11,5	10,8	9,7

¹ Попередні дані.

Джерело: [9, с. 34] [10, с. 60].

Наслідки кризи відчули майже всі види промислової діяльності, але різною мірою: найменше втратила харчова промисловість, де падіння виробництва за січень-листопад 2009 р. становило 6,7 %, найбільших втрат зазнали машинобудування (– 47,7 %), металургійне виробництво (– 29,6 %), хімічна та нафтохімічна промисловість (– 25,8 %). Падіння обсягів виробництва промисловості вплинуло на результати роботи підприємств транспорту, якими за 11 місяців 2009 р. перевезено вантажів на 24,1 % менше, ніж за відповідний період 2008 року. Дефіцит кредитних грошей призвів до зменшення обсягів будівельних робіт у всіх регіонах та за всіма основними видами будівельної діяльності, що в січні-листопаді 2009 р. становило 49,7 % до обсягів відповідного періоду попереднього року. Таке різке падіння обсягів виробництва дуже негативно вплинуло на розміри зарплат і доходів.

В Україні сукупна питома вага видів діяльності, що належать до високотехнологічного і середньотехнологічного рівня розвитку, менша ніж 13 %. Спостерігається дуже низька частка галузей, які відносяться до високих технологій, – всього 4,6 %. Домінуючими в українському експорті є галузі середніх та низьких технологій – 56,1 %. Це означає, що країна орієнтується на виробництво традиційної індустріальної продукції, яка реалізується на конкурентних насичених ринках [11, с. 11].

Значна частка надприбутків бюджету була спрямована на збільшення соціальних виплат і дуже мало залишалось на підтримку внутрішнього виробництва і експорту, на інвестиційні проекти з модернізації занепакої інфраструктури, а також проривні інноваційні програми. Власне виробництво забезпечує лише 2 / 3 товарних ресурсів країни з промислової продукції, решта ввозиться з-за кордону.

Божевільну лихоманку споживання підтримали і банки. Сталася якісна зміна: якщо в 2004 році кредити були в 15 разів менше доходів населення, то в 2008-му позики приватним особам перевищили загальний об'єм доходів населення. Іншими словами, в 2008 році громадяни України позичили грошей більше, ніж за цей же період заробили. Всього за 3,5 року (2006 – перше півріччя 2009 рр.) кредитування населення збільшилося з 18 млрд грн. до 273 млрд грн., і баланс економіки був порушений.

Ефективність макроекономічної політики суттєво зменшується через високий рівень тіньової економіки, яка вкрай негативно впливає на втрати бюджету і соціальний захист працюючих. За оцінками Світового банку, Україна має найбільший неформальний сектор, який сягає 50 % офіційного ВВП (липень 2007 р.). Рівень тіньової економіки в Україні у 2008 р., за оцінками Міністерства економіки, становив 31,1 % і порівняно з попереднім роком збільшився на 2,3 в. п., і вперше за останні роки вийшов за межі порогового значення (не більше 30 % від ВВП). У I півріччі 2009 р. порівняно з відповідним періодом 2008 року тінізація української економіки зросла на 8 в. п. і становила 39 %.

Тіньовий обіг найбільше присутній у таких сферах діяльності: торгівля (80 %), будівництво (66 %), нерухомість (60 %), гральний бізнес (53%), громадське харчування (53%), засоби масової інформації (53 %), транспорт і перевезення (46 %) [11, с. 11].

Таким чином, зниження макроекономічних показників – валового внутрішнього продукту, обсягів виробництва й реалізації продукції, інвестицій в основний капітал, фінансових результатів банків стали об'єктивною реальністю негативного впливу на розмір реальних заробітних плат і доходів.

2. Вплив кризи на заробітну плату і зайнятість

2. 1. Вплив кризи на розміри заробітної плати

Глобальний Пакт про Робочі Місця, прийнятий Міжнародною Конференцією Праці 19 червня 2009 р., підкреслює важливість заробітної плати і мінімальної заробітної плати для якнайшвидшого виходу із кризи [12]. Він закликає уникати протекціоністських підходів і попереджає про небезпечні наслідки дефляційних спіралей заробітних плат.

Становить інтерес аналіз динаміки заробітних плат, доходів і валового внутрішнього продукту у розрахунку на одну людину в докризові і кризові роки (табл. 2. 1).

ТАБЛИЦЯ 2. 1. ДИНАМІКА ЗАРОБІТНИХ ПЛАТ, ДОХОДІВ І ВВП У РОЗРАХУНКУ НА ОДНУ ОСОБУ У 2006 – 2009 РР. (% ДО ПОПЕРЕДНЬОГО РОКУ)							
Показники	2006	2007	2008	2009	2009 р. до 2006 р.	2008 р. до 2007 р.	2009 р. до 2008 р.
Індекс номінальної зарплати	129,22	129,7	133,7	105,5	236,4	173,4	141,0
Індекс реальної зарплати	118,3	112,5	106,3	90,8	128,5	119,6	116,7
Доходи населення	123,8	132,0	137,4	129,8	201,4	181,4	178,3
Валовий внутрішній продукт у розрахунку на одну особу	108,1	108,6	102,6	87,2	105,0	111,4	89,5

Джерела: розраховано за даними [5, с. 28], [6].

Як видно з таблиці 2.1, темпи росту всіх показників в 2009 році відносно 2008 року нижче темпів росту цих же показників в 2008 році порівняно із 2007 роком, що обумовлюється негативним впливом кризи. Характерно також, що заробітна плата і темпи зростання доходів на душу населення значно випереджали темпи зростання ВВП. Але, темпи росту зарплат і доходів значно випереджали темпи росту ВВП у розрахунку на одну людину.

Сучасна фінансово-економічна криза дуже негативно вплинула на розміри заробітних плат в усіх видах економічної діяльності (табл. 2. 2). З табл. 2. 2 бачимо, що номінальна заробітна плата підвищувалася стрімкими темпами, в економіці України у 2009 році вона була у 8, 3 разів більша, ніж у 2000 році, а в деяких галузях різниця склала ще більшу величину: в освіті – 10,3 разів, охороні здоров'я – 9,5, сільському та лісному господарствах – у 11 разів. Найменший показник – у будівництві (5,8 разів). Цей факт дозволяє припустити, що рівень заробітної плати визначається не тільки якістю робочої сили, а й місцем роботи – видом діяльності.

Через фінансово-економічну кризу темпи росту заробітних плат в 2009 році стосовно 2008 року (105,5 %) значно нижче темпів росту зарплат в 2008 році стосовно 2007 року (133,6 %). Аналогічна ситуація спостерігається по всіх видах економічної діяльності.

ТАБЛИЦЯ 2. 2.
ДИНАМІКА СЕРЕДНЬОМІСЯЧНОЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ЗА ВИДАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ У 2000 – 2009 РР. І І КВ. 2010 Р., ГРН.

Вид економічної діяльності	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	I кв. 2010	2009 р до 2000 р., разів	2008 р до 2007 р., %	2009 р до 2008 р., %
Усього	230	311	376	462	590	806	1041	1351	1806	1906	1993	8,3	133,6	105,5
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	114	154	183	219	311	437	581	771	1132	1256	1194	11,0	146,8	110,9
Рибальство, рибництво	147	204	242	291	375	499	607	721	913	1029	1017	7,0	126,6	112,7
Промисловість	302	406	485	591	743	967	1212	1554	2017	2117	2312	7,0	129,8	104,9
Будівництво	260	362	427	546	709	894	1140	1486	1832	1511	1428	5,8	123,3	82,5
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	226	284	330	394	509	713	898	1145	1514	1565	1737	6,9	132,2	103,4
Діяльність готелів та ресторанів	178	235	286	340	429	567	735	944	1221	1267	1327	7,1	129,3	103,4
Діяльність транспорту та зв'язку	336	460	573	685	843	1057	1328	1670	2207	2408	2532	7,2	132,3	109,1
Фінансова діяльність	560	833	976	1051	1258	1553	2050	2770	3747	4038	4246	7,2	135,3	
Операції з нерухомим майном, інжиніринг та надання послуг підприємцям	278	373	437	527	667	900	1193	1595	2085	2230	2172	8,0	130,7	106,9
Державне управління	335	396	495	577	691	1087	1578	1852	2581	2513	2336	7,5	139,4	97,4
Освіта	156	224	267	340	429	641	806	1060	1448	1611	1640	10,3	136,6	111,2
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	138	183	223	279	351	517	658	871	1177	1307	1413	9,5	135,1	110,0
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	162	211	247	299	400	620	828	1090	1511	1783	1844	11,0	138,6	118,0

Джерела: Розраховано автором на основі: [5, с. 400]; [13, с. 204, 261, 262]; [6].

Через систему оплати праці розподіляється певна частка ВВП, що обумовлює відповідний рівень вартості національної робочої сили (табл. 2. 3).

Після початку кризи зарплатний тягар українських компаній додатково збільшився. У 2009 році частка зарплат підвищилася до 51,0 % ВВП. Такий ріст даного показника пояснюється тим, що, з одного боку, компанії прагнули зберегти персонал навіть ціною зменшення прибутку, з іншого боку – уряд зробив все, щоб не скорочувати робочі місця і уникнути зниження зарплат у державному секторі.

ТАБЛИЦЯ 2. 3. ОПЛАТА ПРАЦІ В СИСТЕМІ ОСНОВНИХ МАКРОЕКОНОМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ, %										
Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Частка оплати праці найманих працівників у ВВП, %	42,3	42,3	45,7	45,7	45,6	49,1	49,4	48,8	49,0	51,0
Частка заробітної плати у доходах населення	43,4	42,7	42,7	43,9	42,7	42,1	43,5	44,0	43,3	41,9
Частка соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів у доходах населення	34,9	36,0	36,4	36,2	38,2	39,7	39,0	37,4	37,7	36,6

Джерела: Складено автором на основі [14, с. 100]; [15, с. 93]; [10, с. 89]; [16, с. 90, 91]; [5, с. с. 36, 98, 99, 395, 396]; [6].

В структурі сукупних доходів населення зростає роль соціальних трансфертів та знижується роль оплати праці. Як бачимо з табл. 2. 3, питома вага витрат на соціальну допомогу та інші поточні трансферти в доходах населення становило у 2000 р. – 34,9 %, у 2007 р. – 37,4, у 2008 р. – 37,7 %.

Зрозумілим є той факт, що внаслідок фінансово-економічної кризи знизилася реальна зарплата. Так, індекс реальної заробітної плати в січні – жовтні 2009 р. порівняно з відповідним періодом 2008 р. становив 89,6 %, у той час як у 2001 – 2006 роках він варіював у межах 119,3 – 115,2 %, у 2007 р. становив 112,5 %, у 2008 р. – 112,5 %.

В великих компаніях компенсаційна політика змінилася, але несуттєво. Фіксовану частку зарплат скоротили на 10 – 20 %, а змінну прив'язали до досягнення конкретних показників. Наприклад, комерційний директор великої іноземної компанії може претендувати на \$ 120 тис. в рік фіксованої зарплати і бонус, розмір якого іноді досягає 50 – 100 % зарплати. Проте премії, за даними RosExpert, в більшості фірм в 2009-му або взагалі не виплачувалися, або топ-менеджери отримували невеликі суми. Бонуси сьогодні виділяють за екстраординарні результати. Як відзначають консультанти executive search, в середньому доходи управлінців знизилися на 30 – 50 %. Зростання зарплат за 2008 рік з'їла девальвація гривні, а зарплатні очікування зменшилися на 15 – 20 %.

В умовах кризи фонди оплати праці більшості підприємств і організацій (передусім, бюджетної сфери) регулюватимуться не стільки кількістю працівників, скільки змінами розміру заробітних плат. При цьому системи оплати праці вже змінюються і будуть змінюватись надалі за рахунок маніпулювання своїми складовими. Слід констатувати такі зміни в оплаті праці:

- заморожування основної заробітної плати, перш за все, рівня посадових окладів і тарифних ставок, а в разі можливості узгодження із законодавством, навіть їх скорочення;
- зниження додаткової частини заробітної плати, зокрема загальне зменшення перемінної частини заробітної плати (відміна надбавок та доплат, зменшення частки премій або згорання програм преміювання для окремих категорій персоналу, цілковита відміна систем преміювання);

- жорсткість процедур, пов'язаних з корегуванням (підвищенням) окладу (наприклад, атестація), підвищення вимог до персоналу.

Залишаються невирішеними проблеми регулювання заробітної плати у галузях бюджетної сфери України. Недосконала система регулювання оплати праці у цих галузях, низькі розміри заробітної плати, неадекватні високій відповідальності та напруженості праці, призвели до падіння престижності праці, руйнування зацікавленості працівників організацій і установ в ефективній трудовій діяльності і професійному зростанні.

Внаслідок недостатнього фінансування освітянської та наукової галузей не виконується ст. 57 Закону України "Про освіту" та Закон України про науково-технічну діяльність в частині встановлення ставок заробітної плати педагогічним працівникам на рівні, не нижчому від середньої заробітної плати працівників промисловості, а науковим та науково-педагогічним працівникам – на рівні подвійної середньої заробітної плати працівників промисловості. Так, середня заробітна плата у промисловості у 2009 р. становила 2117 гривень, що на 31 % більше від середньої зарплати в освіті, на 62 % – в охороні здоров'я (табл. 2. 2).

2. 2. Вплив кризи на заборгованість із виплати заробітної плати

Сучасна криза негативно вплинула на ріст заборгованості по виплаті зарплат у більшості видів економічної діяльності. Протягом 2000 – 2008 років розміри заборгованості хоча й мали нестійкий характер, але спостерігалася тенденція до зниження. Однак у перший же кризовий рік (2008) вона стала стрімко підвищуватися. Тобто тенденція сталого зниження заборгованості із виплати зарплати у 2000 – 2007 роках під впливом кризи змінюється на зворотню тенденцію: за період 2008 – 2009 років заборгованість зросла у 2,5 рази і досягла 1,67 млрд. грн., що становило 8 % фонду оплати праці, нарахованого за жовтень 2009 року. Особливо це стосується державного управління, будівництва і охороні здоров'я. Борг склав 5,3 % до фонду оплати праці у 2008 році. При цьому по окремих регіонах заборгованість із виплати зарплати за 2008 – 2009 роки зросла значно суттєвіше: у м. Києві – у 27,7 разів, у м. Севастополі – у 25,5 разів, у Волинській області – у 11,2 разів.

Характерно, що у 2008 році сума несплаченої заробітної плати (у відсотках до загальної суми) становила: 64 % (760,6 млн. грн.) на економічно активних підприємствах (порівняно з 36 відсотками у 2007 році), 30, 8 % – на підприємствах-банкрутах і 5,2 % – на економічно неактивних підприємствах. Примітно при цьому, що 20, 1 % несплаченої суми заборгували державні підприємства, 22,8 % – відкриті акціонерні товариства і тільки 2,4 % – приватні підприємства [13, с. 280, 291].

Отже, збільшення загальної суми заборгованості зумовлено головним чином зростанням боргів працівникам економічно активних підприємств. Упродовж січня-жовтня 2009 р. заборгованість перед працівниками цієї категорії підприємств зросла на 49,7 % (на 378,0 млн грн) і на 1 листопада становила 1,1 млрд грн. Зростання суми боргу перед працівниками економічно активних підприємств спостерігалось в усіх регіонах, при цьому найбільше – у м. Києві (на 72,2 млн грн.), Харківській (на 35,4 млн грн) і Київській (на 34,5 млн грн) областях.

2. 3. Вплив кризи на тінізацію заробітної плати

В Україні досить поширеним є неформальний сектор економіки, де переважає чисто ринковий механізм оплати праці і який практично не регулюється діючим законодавством. За оприлюдненими даними у неформальному секторі підприємницької діяльності зайнято близько 40 % працівників України, на яких не поширюються гарантії трудового законодавства, у цій сфері більш розповсюджена низькооплачувана робота, при цьому працівники неформального сектору не мають законодавчо встановлених норм соціальних гарантій (оплати відпусток, соціального страхування тощо).

Досить поширеною є практика подвійної бухгалтерії у сфері оплати праці, коли працівникам встановлюється офіційна зарплата в межах законодавчо встановленого мінімального заробітку, або дещо більшої величини, а фактично працівник отримує у декілька разів більше.

За оцінкою українських експертів та експертів Світового банку, розмір прихованої заробітної плати в Україні становить близько 50 % легальної. У багатьох країнах світу порогом граничного рівня «тіньової» економіки визначено 20 %.

Великі компанії в основному платять «по білому», у той час як частка малих і середніх підприємств, на яких практикуються тіньові виплати зарплат, досягає 70 – 80 %. Тобто лівова частина тіньових схем припадає на малий бізнес. Найбільше незареєстрованих виплат мало місце у сфері будівництва й дрібній торгівлі. На державних і приватизованих підприємствах така практика поширена набагато менше.

За наявними оцінками, масштаби тіньової зарплати корелюють із обсягами тіньової економіки в цілому, масштаби якої по окремих секторах показані в табл. 2. 4. З табл. 2. 4 бачимо, що рівень тінізації в галузях переробної промисловості досить високий. При цьому характерно, що на початку кризи даний показник помітно зріс.

Необхідно відзначити, що якщо в переробній промисловості в 2007 році частка тіньової економіки у відсотках від валової доданої вартості склала 27,4 %, а в 2008 році – 35,3 %, то в добувній промисловості цей показник у ті ж роки був ще вищим – відповідно 35,3 % і 42,0 %.

ТАБЛИЦЯ 2. 4. РІВЕНЬ ТІНІЗАЦІЇ В ПЕРЕРОБНІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ УКРАЇНИ, % ВІД ВАЛОВОЇ ДОДАНОЇ ВАРТОСТІ						
Галузі переробної промисловості	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	42,6	40,2	36,2	34,0	32,4	40,8
Легка промисловість	35,2	37,4	36,2	33,5	31,3	42,9
Обробка деревини і виробництво виробів з деревини, крім меблів	35,8	35,5	34,9	33,0	30,1	42,1
Целюлозно-паперова промисловість, видавнича справа	35,9	35,2	35,5	33,4	32,7	36,1
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	42,5	38,5	37,0	33,7	36,8	45,1
Хімічна та нафтохімічна галузь	36,5	35,4	33,4	34,3	32,9	38,5
Металургія	38,0	34,8	35,6	34,1	32,0	39,3
Машинобудування	35,3	34,1	32,9	33,0	30,0	36,2

Джерело: За даними Міністерства економіки України.

В період кризи «тіньова зарплата» суттєво зменшилась, фірми перейшли до режиму жорсткої економії, що вплинуло на скорочення розміру неофіційних виплат. Знизився рівень тіні в банківській сфері, оскільки грошей у банківській системі стало менше.

2. 4. Вплив кризи на зайнятість населення

Зайнятість в українській економіці виявилась стійкою до шоків перехідного процесу і кризових явищ (табл. 2. 5).

ТАБЛИЦЯ 2. 5. ОСНОВНІ ПОКАЗНИКИ ЗАЙНЯТОСТІ І БЕЗРОБІТТЯ У 2000 – 2009 РОКАХ						
Роки	Економічно активне населення працездатного віку		Зайняте населення працездатного віку		Безробітне населення працездатного віку (за методологією МОП)	
	в середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи	в середньому, тис. осіб	у % до населення відповідної вікової групи
2000	21 150,7	73,7	18 520,7	64,5	2 630,0	12,4
2001	20 893,6	72,6	18 453,3	64,1	2 440,3	11,7
2002	20 669,5	71,7	18 540,9	64,4	2 128,6	10,3
2003	20 618,1	71,4	18 624,1	64,5	1 994,0	9,7
2004	20 582,5	71,1	18 694,3	64,6	1 888,2	9,2
2005	20 481,7	70,9	18 886,5	65,4	1 595,2	7,8
2006	20 545,9	71,2	19 032,2	65,9	1 513,7	7,4
2007	20 606,2	71,7	19 189,5	66,7	1 416,7	6,9
2008	20 675,7	72,3	19 251,7	67,3	1 424,0	6,9
2009	20 321,6	71,6	18 365,0	64,7	1 956,0	9,6

Джерело: [6].

З табл. 2. 5 бачимо, що за період з 2000 по 2009 рік чисельність зайнятого населення працездатного віку знизилася лише на 0,85 % (з 18,5 млн. осіб у 2000 році до 18,4 млн. осіб у 2009 році). Криза вплинула на рівень зайнятості. Так, якщо у 2008 році в порівнянні з 2007 роком даний показник збільшився на 62,2 тис. осіб, або на 0,3 %, то у 2009 році в порівнянні з 2008 роком він, навпаки, зменшився на 886,7 тис. осіб, або на 4,6 %.

В Україні не відзначалося будь-яких різких змін у динаміці безробіття. Починаючи з 2000 року рівень безробіття, визначений за методологією МОП, серед населення працездатного віку зменшився з 12,4 % у 2000 році до 6,9 % у 2008 році з підвищенням у кризовий 2009 рік до 9,6 % (табл. 2. 5).

Що ж стосується рівня зареєстрованого безробіття, то протягом усіх років він був вражаюче низьким. Безробітне населення працездатного віку, зареєстроване у державній службі зайнятості, по відношенню до населення працездатного віку становило у 2008 році 2,1 % (в 2000 році – 4,2 %), у 2009 році рівень зареєстрованого безробіття зріс до 2,5 %.

Як наголошується в Глобальному Пакті про Робочі Місця, прийнятому Міжнародною Конференцією Праці в червні 2009 р., глобальна економічна криза та її наслідки означають, що Україна, як і світ в цілому, стикається з перспективою затяжного зростання безробіття, посилення бідності і нерівності. Характерно при цьому, що в Україні просте відновлення колишніх рівнів зайнятості буде недостатнім для того, щоб ефективно сприяти створенню потужностей економічного відновлення та зростання.

Про вплив сучасної кризи на зайнятість можна робити висновок на основі даних табл. 2. 6, з якої бачимо, що криза негативно вплинула на зайнятість в економіці в цілому та окремих її секторах зокрема. Так, якщо до кризи в адміністративних відпустках в Україні перебувало 137 тис. чол. в 2006 р. і 127 тис. чол. в 2007 р., то в кризовий 2009 рік – уже 359 тисяч, або 1,2 %, 1,1 % і 3,5 % середньооблікової кількості штатних працівників.

В режимі неповного робочого дня (тижня) працювали у 2006 році 620 тис. чол., у 2007 – 506 тис. чол., а у 2009-му – 992 тис. чол., або 5,4%, 4,4 % і 9,6 % відповідно до середньооблікової кількості штатних працівників. Аналогічна тенденція спостерігається і в окремих секторах економіки.

ТАБЛИЦЯ 2. 6. ДИНАМІКА КІЛЬКОСТІ ПРАЦІВНИКІВ, ЯКІ ПРАЦЮВАЛИ В УМОВАХ ВИМУЩЕНОЇ НЕПОВНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ЇЇ РІВНЯ ДО КРИЗИ І У ПЕРІОД КРИЗИ								
	Знаходились в адміністративних відпустках				Працювали в режимі неповного робочого дня (тижня)			
	2006	2007	2008	2009	2006	2007	2008	2009
Україна – усього	137 ¹ 1,2 ²	127 1,1	180 1,6	359 3,5	620 5,4	506 4,4	1206 10,6	992 9,6
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	13 1,4	9 1,1	12 1,8	14 2,3	71 8,0	51 6,5	87 12,8	50 7,9
Промисловість	94 2,8	88 2,7	101 3,2	189 6,8	329 9,8	275 8,4	658 20,6	465 16,8
Будівництво	18 3,7	15 3,1	28 5,7	42 11,9	50 10,5	39 7,8	124 25,0	81 23,1
Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	2 0,3	2 0,2	11 1,2	17 2,1	25 3,2	17 1,9	100 10,5	104 12,7
Діяльність транспорту та зв'язку	4 0,4	6 0,6	14 1,4	33 3,6	97 9,7	89 9,1	153 15,7	187 20,5

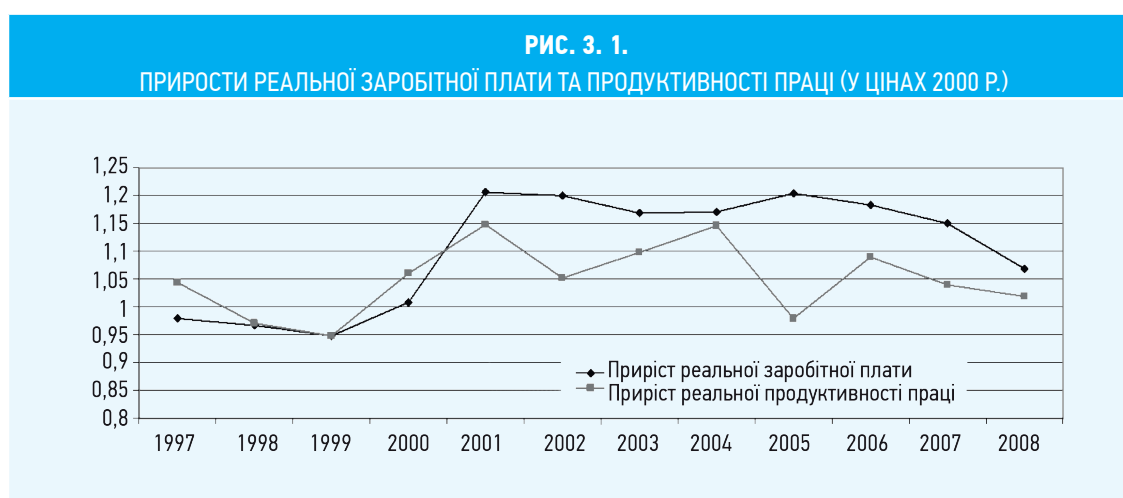
¹ Тут і далі в чисельнику показана чисельність у тис. чол.

² Тут і далі в знаменнику – у % до середньооблікової кількості штатних працівників відповідного виду діяльності.

Джерело: розраховано автором на основі [13, с. 61, 103,106]; [6].

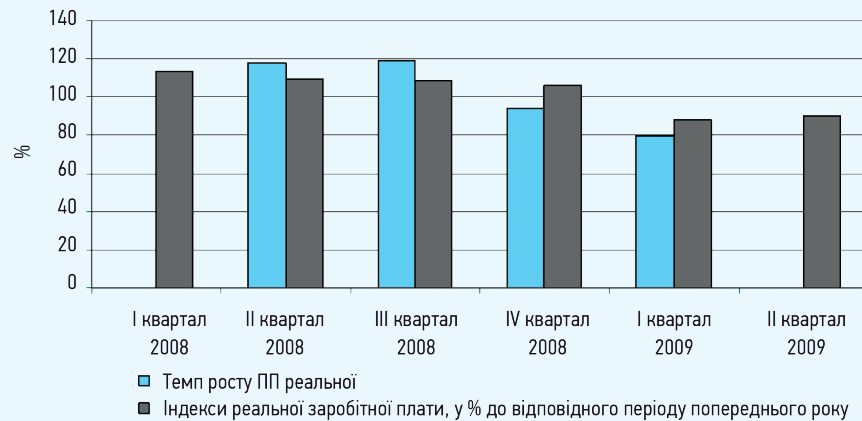
3. Зв'язок заробітної плати з продуктивністю праці

Аналізуючи динаміку основних макроекономічних показників та заробітної плати, ми доходимо висновків, що за період до 2000 р. зміна реальної заробітної плати відповідала макроекономічним тенденціям, тобто зростання заробітної плати відбувалося повільніше від зростання ВВП, а з 2000 р. до цього часу реальна заробітна плата зростає швидше за продуктивність праці і це відбувалося одночасно із зростанням зайнятості. В середньому темп росту продуктивності праці за період з 1997 – 2008 рр. склав 1,046, а заробітної плати – 1,105, тобто зростання заробітної плати випереджало зростання продуктивності праці. Це наочно підтверджується розрахунками щорічних реальних приростів продуктивності праці та заробітної плати (рис. 3. 1).

Аналіз поквартальної ситуації у динаміці продуктивності праці та заробітної плати протягом 2008 – 2009 рр. свідчить про відсутність сталої тенденції (рис. 3. 2). Так, протягом 2008 р. темп росту реальної продуктивності праці випереджував темпи росту заробітної плати порівняно із аналогічним періодом попереднього року, однак вже у 2009 році ситуація докорінно змінилася і реальна заробітна плата зростає швидше.

РИС. 3. 2.
ПРИРОСТИ РЕАЛЬНОЇ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ТА ПРОДУКТИВНОСТІ ПРАЦІ У 2008 – 2009 РР. (У ЦІНАХ 2000 Р.)

На наш погляд, випереджальні (стосовно продуктивності праці) темпи зростання заробітної плати можна вважати виправданими в сьогоdnішніх умовах, коли загострюється проблема кадрів, особливо висококваліфікованих, коли рівень доходів українців залишається і відносно, і абсолютно низьким, суттєво відстаючи від рівня не тільки економічно розвинених країн, але й деяких країн-партнерів по СНД.

4. Соціальний діалог і позиції партнерів

Процеси економічної трансформації в Україні в останні роки супроводжуються розвитком принципово нових соціально-трудова відносин. В сучасних умовах для забезпечення гідної праці та її оплати й захисту трудових прав найманих працівників необхідна дієва система колективних переговорів, реалізація принципів договірного регулювання на основі соціального партнерства.

З настанням фінансової та економічної кризи в жовтні 2008 року соціальні партнери не змогли за допомогою соціального діалогу протидіяти економічним і соціальним наслідкам цієї кризи щодо працівників та їх родин, з одного боку, і роботодавців – з іншого. Для того, щоб обґрунтувати шляхи розвитку соціального партнерства, необхідно виявити позиції кожної зі сторін соціального діалогу.

4. 1. Позиції держави

Держава здійснює пряме і непряме регулювання оплати праці. Пряме регулювання відображено Законом України «Про оплату праці»: МЗП, податок на доходи фізичних осіб, оплата праці в бюджетній сфері і таке інше. Тут роль держави в регулюванні оплати праці мінімальна й її потенції підвищувати недоцільно.

Державне втручання в ринкову економіку має бути визначеним і обмеженим. Держава здійснює все те, що інші не можуть зробити, виступаючи як роботодавець і як соціальний декларатор. Тому вона прагне мінімізувати заробітну плату.

Первинна роль держави – встановлення мінімальних соціальних стандартів і гарантій, зокрема, мінімальної заробітної плати. При цьому важливо розділити роль держави у формуванні мінімальної заробітної плати і заробітної плати. До того ж держава не повинна брати участь у формуванні системи оплати праці. Вона має виступати не стільки в ролі активного учасника процесу, скільки є посередником між роботодавцями і профспілками.

Найважливіша роль держави полягає у створенні умов для ведення діалогу між роботодавцями і профспілками та реалізації досягнутих домовленостей. Зокрема, роль держави полягає у створенні сприятливого інвестиційного клімату, вдосконаленні податкової системи тощо.

Крім того, непряме регулювання оплати праці з боку держави надзвичайно важливе і його треба підсилювати. Це регулювання через фінансову, перш за все, банківську систему, кредитування, непрямі податки, інноваційно-інвестиційну діяльність і таке інше.

4. 2. Позиції роботодавців

В Україні створено 21 об'єднання організацій роботодавців. Функціонують сотні бізнес-асоціацій підприємців, які не входять в об'єднання роботодавців і тому їх легітимність сумнівна. З погляду більшості роботодавців, наприклад, керівників Федерації металургів України, слід відмовитися від укладання регіональних угод, оскільки вони, на їх думку, побудовані за однією схемою і абсолютно декларативні, не несуть змістовного навантаження. У їх підписанні беруть участь обласні профспілки, обласні організації роботодавців і обласні адміністрації.

Проте, на думку фахівців Федерації роботодавців України (ФРУ) на регіональному рівні соціальний діалог потрібен. Деякі моменти життя мають бути вирішені саме на рівні регіонів. Щоб зареєструвати Федерацію або Конфедерацію роботодавців, треба мати обласні організації. В той же час у такому вигляді, в якому існують регіональні угоди, вони, як вважають у ФРУ, не потрібні.

З позиції керівників Галузевого об'єднання організацій роботодавців вугільної промисловості «Укрвуглероботодавці», укладання регіональних угод має певний сенс, оскільки підприємства вимушені вирішувати не тільки виробничі, а й житлові та інші побутові проблеми, що є дуже важливим для членів трудових колективів, і тому саме ці питання необхідно закладати в угоди.

Отже, думки роботодавців щодо необхідності регіональних угод, їх роль і значення розійшлися. Частина роботодавців вважає, що вони не потрібні, оскільки не бачать, що можна регулювати на рівні регіону, інші ж вважають, що вони є важливими, оскільки дозволяють налагодити взаємовідносини між роботодавцями, профспілками і органами місцевої влади.

Щодо галузевих угод питання про їх доцільність роботодавцями не ставиться. На цьому рівні важливо тільки вирішити питання щодо презентативності і повноважності учасників переговорів. При цьому питання про повноваження, з погляду керівництва Федерації металургів України, слід вирішити на законодавчому рівні, щоб на рівні галузевої угоди виходити не на промислові групи, а на організації роботодавців. Проект щодо цього є, він має бути прийнятий Верховною Радою України в другому читанні.

На галузевому рівні основні дискусії серед роботодавців йдуть щодо необхідності зміни змісту галузевих угод. Це стосується, перш за все, тарифної системи. Так, на думку керівництва Федерації роботодавців України і Федерації металургів України, існуюча система оцінки праці за тарифною системою носить формальний характер і не є оцінкою за обсягом випуску продукції. Тобто тарифна система – це формальні ознаки, а не оплата за результатами праці. Тому, як вважають керівники цих об'єднань роботодавців, необхідно переходити від тарифної системи оплати праці до інших, більш прогресивних. За даними вказаних федерацій, вже дві найбільші металургійні групи оплачують працю своїх працівників, не використовуючи тарифну систему.

Іншої думки дотримуються керівники Союзу орендарів і підприємців України, які вважають, що тарифні сітки не є законом, але слугують вихідним моментом для формування заробітної плати. Необхідно відмітити, що галузям або регіонам ніхто не заважає використовувати так звану умовну тарифну сітку, яку можна застосовувати і для підприємств.

Позиція керівників Федерації металургів України полягає у виключенні з галузевої угоди положень, включених в колективний договір. Вони хочуть відійти від конкретної системи оплати праці, що нав'язується зверху. Зокрема, керівники цієї Федерації виступають проти співвідношення розмірів МЗП і тарифної ставки першого розряду, мотивуючи це тим, що підприємства самі мають вирішувати дане питання.

З позиції керівників Федерації металургів України, на національному рівні прив'язувати заробітну плату із коефіцієнтами або міжтарифними співвідношеннями не можна. Це не справа навіть галузевого рівня. Великі підприємства наголошують на тому, що не використовують тарифну систему (тарифні сітки), тож і не треба нав'язувати їх підприємствам. Необхідно, щоб система оплати праці формувалась на підприємстві. В зв'язку з цим пропонується виключити коефіцієнти з угод усіх рівнів.

З метою узгодження діяльності та позицій щодо розробки соціально-економічної політики України 7 липня 2009 року трьома об'єднаннями роботодавців (Федерація роботодавців України, Конфедерація роботодавців України, Всеукраїнське об'єднання роботодавців) створено спільний представницький орган.

4. 3. Позиції профспілок

Сьогодні в Україні існує понад 140 профспілкових організацій. На відміну від роботодавців, профспілки виступають за включення питань застосування тарифної системи і тарифних сіток в галузеві угоди. З погляду керівників Федерації профспілок України, не можна відмовитися від тарифної системи, оскільки вона встановлює мінімальні співвідношення між низько-, середньо- і висококваліфікованою працею, тобто міжтарифні співвідношення. Чим вище кваліфікація, тим вище оплата праці.

У будь-якому випадку тарифна система повинна зберегтися для підприємств державної і комунальної форм власності. Тоді держава підрахує витрати на утримання своїх підприємств. Тобто, як вважають профспілки, тарифна сітка повинна встановлюватися на галузевому рівні галузевими угодами.

Федерація профспілок України вважає також, що необхідно використовувати різного роду коефіцієнти. Як вони вважають, через систему коефіцієнтів можна переходити до оплати праці кваліфікованих фахівців. Міжрозрядні коефіцієнти, на їх думку, необхідно включати в Додатки до Генеральної угоди, що вже практикується в Україні. Що стосується мінімальної заробітної плати, то профспілки впевнені, що усунути державу від її формування найближчим часом неприпустимо.

Одним з пріоритетних завдань профспілок є створення фондів гарантування заробітної плати для захисту вимог щодо заробітної плати своїх членів. Це особливо важливо під час кризи протягом якого заборгованість по заробітній платі значно зросла.

5. Податкова система України в умовах фінансової кризи: вплив на добробут населення

Діюча сьогодні в Україні податкова система сформувалась ще на старті трансформаційного процесу. Вона відіграла свою позитивну роль на етапі становлення України як незалежної держави, але під час кризи виявилася низка недоліків та «вузьких місць» її функціонування.

Потреба у здійсненні податкових реформ пояснюється нагромадженням недоліків діючої податкової системи, серед яких є такі:

- велика кількість нормативно-правових актів з питань оподаткування, – більш як 500 нормативно-правових актів, нормами яких повинні володіти та керуватись на практиці як платники податків, так і працівники органів державної податкової служби України;
- нерівномірність і несправедливість розподілу податкового навантаження;
- перетворення податкової системи у чинник пригнічення економічного зростання та інвестиційної активності, стимулювання ухилення від сплати податків та відтік капіталів за кордон;
- неузгодженість та суперечність окремих норм податкових законів, їх нестабільність, безсистемне надання пільг та перекручування суті окремих видів податків;
- неврегульованість правових гарантій для учасників податкових відносин, відсутність прозорих і ефективних механізмів захисту прав платників податків;
- проблема подвійного оподаткування;
- велика кількість малоефективних податків, які потребують істотних адміністративних витрат, що перевищують доходи бюджету, які забезпечуються за рахунок їх справляння.

На сьогодні основними рисами податкової системи України є безсистемність податкового законодавства, значна кількість і частота внесення змін та доповнень до нормативно-правових актів, що значно ускладнює його виконання та негативно позначається на діяльності підприємств та знижує привабливість національної економіки для іноземних інвесторів.

В Україні, за даними World Bank Group та PriceWaterhouseCoopers [17], рівень сплати податків бізнесом, як відсоток від комерційного прибутку, становить 57,2 %. У Німеччині цей показник становить 44,9 %, у Чехії – 47,2 %, Естонії – 49,1 %, Болгарії – 31,4 %, Польщі – 42,5 %, Данії – 29,2 %, Молдові – 31,1 %.

До основних бюджетоутворюючих податків (разом із податком на прибуток, податком на додану вартість, акцизним збором і митом) належить податок з доходів фізичних осіб. У ряді європейських країн запроваджено єдину ставку податку з доходів фізичних осіб: у Литві, Латвії та Естонії відповідно 33, 25 і 26 %, у Словаччині – 19 %. У 2005 – 2006 роках Естонія знизила ставку податку до 23 %, Литва – до 27 %. У решті країн – нових членів ЄС податок з доходів фізичних осіб має прогресивний характер, однак у ході його реформування ступінь податкової прогресії зменшувався внаслідок зниження величини ставок та зменшення їх кількості, зокрема, в Угорщині, Польщі та Чехії.

Аналіз динаміки надходжень податку з доходів фізичних осіб до зведеного бюджету показав, що номінальні темпи їх зростання досягнули найвищого рівня у 2007 році – 152,6 % (табл. 5. 1), при цьому приріст номінальних доходів населення становив 132,0 % до попереднього року. Як бачимо, до 2004 р.

темпи приросту податкових надходжень до бюджету від справляння податку з доходів фізичних осіб випереджали темпи приросту доходів населення.

ТАБЛИЦЯ 5. 1.
ТЕМПИ ПРИРОСТУ НАДХОДЖЕНЬ ПОДАТКУ З ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У 2000 – 2008 РР., І ПІВРІЧЧЯ 2009 Р.

Роки	Сума надходжень податку, млн грн	Темп приросту до попереднього року, %	Податкові надходження зведеного бюджету, млн грн	Темп приросту до попереднього року, %	Темп приросту доходів населення, %
2000	6377,7	143,8	31 337,2	124,6	131,2
2001	8774,9	137,6	36 751,2	117,3	122,7
2002	10 823,9	123,4	45 392,5	123,5	117,1
2003	13 521,3	124,9	54 321,0	119,7	116,5
2004	13 244,5	98,0	63 161,7	116,3	127,2
2005	17 325,2	115,7	98 065,2	155,3	135,1
2006	22 791,1	131,5	125743,1	128,2	128,2
2007	34782,1	152,6	161264,2	128,2	132,0
2008	45895,8	132	227164,8	140,9	137,4
I півріччя 2009	21174,8	97,8	95685,9	90,6	106,1

Джерело: розраховано за даними [6].

В Україні починаючи з 2004 р. встановлено єдину ставку податку з доходів фізичних осіб у розмірі 15 % (на період 2004 до 2007 рр. – 13 %). Прийняття такого рішення аргументувалось необхідністю «вивести з тіні» доходи, що не реєструються і, таким чином, збільшити надходження прибуткового податку до бюджету. Але реформа 2004 р. призвела до суттєвого зниження обсягу податкових надходжень до бюджету. Фактичний їх рівень у 2004 р. становив 13,2 млрд. грн, а прогнозний без переходу до пласкої шкали – 16,5 млрд. грн. [18, с. 65; 19, с. 16]. Тобто, місцеві бюджети протягом 2004 р. недоотримали 3,3 млрд. грн. У 2005 р. фактичні надходження становили 17,3 млрд. грн, а прогнозна величина – 19,8 млрд. грн. Протягом періоду дії 13 %-го стягнення податку, частка податку з доходів фізичних осіб в доходах зведеного бюджету постійно зменшувалась – з 17,9 % в 2003 р. до 12,9 % в 2005 р. Підвищення частки в 2007 р. до 15,8 % пов'язано з переходом до ставки податку у розмірі 15 %.

Першим кроком на шляху підвищення фіскальної ефективності податку з доходів фізичних осіб є перетворення його з податку із заробітної плати на податок з усіх джерел доходів населення, а також створення умов для виведення доходів із тіні. Частково зазначені підходи вже реалізовано в Законі України «Про податок з доходів фізичних осіб». Це підтверджують дані, наведені в табл. 5. 2.

Так, частка податку з доходів фізичних осіб у фонді заробітної плати за 2000 – 2008 рр. становила від 15,1 % до 18,6 %. Слід зазначити, що після впровадження пласкої шкали оподаткування його частка у фонді заробітної плати мала тенденцію до зниження з 15 – 16 % до 11,2 % в середньому і з наступним його зростанням до 18,6 % відповідно.

ТАБЛИЦЯ 5. 2. ХАРАКТЕРИСТИКА НАДХОДЖЕНЬ ПОДАТКУ З ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У 2000 – 2008 РОКАХ									
Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
ВВП, млрд грн	170,1	204,2	225,8	267,3	345,1	424,7	537,7	712,945	949,864
Податок з доходів фізичних осіб, млрд грн	6,4	8,8	10,8	13,5	13,2	17,3	22,8	34,7821	45,8958
Питома вага податку у ВВП, %	3,8	4,3	4,8	5,1	3,4	4,1	4,2	4,9	4,8
Фонд оплати праці, млрд грн	42,3	55,8	64,5	76,8	113,4	148,2	205,3	185,048	246,878
Питома вага податку з доходів фізичних осіб у фонді оплати праці, %	15,1	15,8	16,7	17,6	11,6	11,7	11,1	18,8	18,6
Доходи населення, млрд грн	128,8	158	185,1	215,7	274,2	370,6	475,2	623,3	856,6
Питома вага податку з доходів фізичних осіб у доходах населення, %	5,0	5,6	5,9	6,3	4,8	4,7	4,8	5,6	5,4

Джерело: розраховано автором за даними [20].

Таким чином, основну мету введення пласкої шкали оподаткування – виведення доходів з тіні та підвищення надходжень до бюджету – фактично не досягнуто. Разом з тим, це призвело до падіння надходжень до державного бюджету, для компенсації яких, зазвичай, вдаються до підвищення непрямих податків (ПДВ та акцизів). З огляду на те, що непрямі податки більшою мірою перекладаються на малозабезпечені верстви населення, таку систему проблематично визнати як соціально справедливу.

За висновками експертів введення пласкої шкали податків призводить до того, що тіньові доходи залишаються в «тіні», а основними платниками залишаються середньо та малозабезпечені групи населення. Як основні негативні наслідки введення єдиної ставки податку (13 та 15 %) експерти та науковці відзначають такі:

- основний тягар податкового тиску переходить на бідні та малозабезпечені верстви населення;
- багаті та надбагаті сплачують відносно своїх доходів мізерні податки; при існуючій системі оподаткування диференціація доходів збільшується, призводячи до дестабілізації та дезінтеграції суспільства;
- зростаючі доходи багатих і надбагатих не використовуються на розвиток підприємництва, а ідуть на споживання вузького прошарку населення та вивозяться за кордон.

Між тим, в країнах з розвинутою економікою використовується прогресивне оподаткування, з максимальною ставкою сплати податку значно вищою, ніж в Україні: в Великобританії – 40 %, у Франції – 48, Німеччині – 42, Австрії – 50, Данії – 59 %.

Висновки

1. Світова фінансова і економічна криза вельми негативно вплинула на основні макроекономічні показники України, що, в свою чергу, призвело до зниження розмірів реальних заробітних плат, трудових доходів і зайнятості найманих працівників, а також зростання заборгованості із виплати зарплат в усіх видах економічної та промислової діяльності та в регіонах. Це показує потребу для уряду, у консультації з соціальними партнерами, здійснити фундаментальну реформу заробітної плати.
2. В структурі сукупних доходів населення зростає роль соціальних трансферів і знижується роль оплати праці, що потребує здійснення комплексного підходу до суттєвого підвищення рівня заробітних плат в економіці та її секторах.
3. Сучасна криза сприяла зростанню обсягів тіньової економіки і застосуванню тіньових методів.
4. Основна мета введення пласкої шкали оподаткування – виведення доходів з тіні та підвищення надходжень до бюджету – фактично не досягнута. Разом з тим, це призвело до падіння надходжень до державного бюджету, для поповнення яких, зазвичай, вдаються до підвищення непрямих податків (ПДВ та акцизів). З огляду на те, що непрямі податки більшою мірою перекладаються на малозабезпечені верстви населення, таку систему не можна визнати як соціально справедливою. Тому є необхідність у переході від нині чинної до прогресивної шкали оподаткування фізичних осіб. Це потребує здійснення глибокого аналізу впливу прогресивної шкали оподаткування на механізм перерозподілу доходів фізичних осіб і послаблення соціального розшарування населення.
5. Глобальний пакт МОП про робочі місця є важливим джерелом здійснення політики в Україні для пом'якшення наслідків кризи. Глобальний пакт про робочі місця попереджає про загрозу для заробітної плати та цін через дефляційну спіраль, і закликає до соціального діалогу, колективних переговорів і встановленню мінімальної заробітної плати в якості засобів для боротьби з дефляцією заробітної плати.
6. Існує невелика кількість інформації про заробітну плату в розрізі професійних груп в Україні.

Рекомендації

(підготовлені Вереною Шмідт)

Рекомендації відносно політики заробітної плати

1. Має бути покращено надання статистики із заробітної плати. Дуже важливо своєчасно мати точну, актуальну і незалежну інформацію про заробітну плату, з метою розвитку політики із заробітної плати. Важливими показниками є заробітна плата по галузям промисловості та професійним групам, у тому числі за ознакою статі.
2. Має бути розроблений і прийнятий Закон про мінімальну заробітну плату. Це дозволить уточнити критерії та процедури для визначення МЗП, її диференціації та перегляду, а також для розробки відповідної нормативно-правової бази. Мінімальна заробітна плата повинна бути фіксованою і регулюватися відповідно до Конвенції МОП № 131 про встановлення мінімальної заробітної плати (1970), яка була ратифікована Україною у 2006 році, відповідно до актуальних соціальних та економічних чинників, тобто потреб працівників та їх сімей, вартості проживання, а також питання продуктивності і підтримання зайнятості і т. д. У той же час цілий ряд обмежень, які в даний час є тягарем для мінімальних розмірів оплати праці, повинні бути усунені шляхом консультацій і переговорів з соціальними партнерами, з тим щоб мінімальна заробітна плата могла ефективно виконувати свою соціальну та економічну роль. Це особливо важливо для захисту найбільш уразливих груп працівників під час кризи.
3. На ефективності ринку праці негативно позначається великий обсяг економічної діяльності, що відбувається поза межами правового поля. Повинні бути прийняті заходи для скорочення тіньового сектора економіки.
4. Необхідні деякі законодавчі заходи в галузі заробітної плати – наприклад, для уникнення дискримінаційної практики у сфері заробітної плати (невиплачувана заробітна плата, тіньова заробітна плата та ін.), а також їх ефективне виконання і застосування. Виконання може бути підтримане підвищенням рівня поінформованості роботодавців і працівників, професійної підготовки та розповсюдженням інформації про діюче законодавство, а також розширенням можливостей органів влади в сфері праці. Політика в сфері заробітної плати повинна враховувати гендерний розрив у доходах.
5. Заробітна плата повинна бути краще пов'язана з продуктивністю праці. Продуктивність має прийматися до уваги при визначенні заробітної плати. Однак, оскільки Україна в даний час стикається браком кваліфікованих кадрів і, оскільки заробітна плата в Україні значно нижча, ніж у країнах ЄС і СНД, в короткостроковій перспективі є вагомими підстави для росту зарплати пропорційно швидше, ніж продуктивності праці.
6. Слід розглянути питання про створення гарантійного фонду заробітної плати з метою захисту вимог робітників і тим самим пом'якшити наслідки кризи. В цьому відношенні ці питання розкриті в Конвенції МОП № 173.

Рекомендації з питань розвитку соціального діалогу

7. Уряду, за умови консультацій з соціальними партнерами, слід розробити більш сприятливі правові та інституційні основи для зміцнення колективних переговорів. Одним з важливих завдань є доопрацювання і прийняття закону про соціальний діалог, який повинен стати важливим інструментом для ефективного подолання кризових явищ в економіці України.
8. Для підвищення ефективності колективно-договірних відносин розробити нову редакцію Закону України “Про колективні договори й угоди”. Проект може передбачати: надання колективним договорам і угодам статусу правових актів; посилення відповідальності за відхилення від участі в колективних переговорах і за їхнє невиконання; поширення норм галузевих угод на всі підприємства, що належать до основного виду діяльності (галузі).

Рекомендації, що стосуються податкової системи в контексті оплати праці

9. Антикризові заходи в галузі оподаткування мають полягати в прийнятті подвійної ставки податку, тобто нижча ставка податку установлюється на основні товари та послуги, більш високий податок – на інші товари і послуги.
10. Податкова база повинна бути розширена і збір податків має бути поліпшений. Для того, щоб уникнути надмірної диференціації доходів і досягнення справедливого перерозподілу доходів, може бути здійснена реформа системи початкового перерозподілу доходів, зокрема, шляхом поновлення прогресивної шкали податку для оподаткування доходів населення, введення низки податків на багатство, нерухомість, оренду і культурну спадщину. Реструктуризувати податкову базу для зміни залежності від непрямого до прямого оподаткування, зміцнити єдність податків і полегшити податковий тягар на бідні верстви населення.

Використані джерела

1. Gennady T. Kulikov (1998): "Ukraine: Wage Decentralization in a Non-payment Crisis", *Paying the price: the wage crisis in Central and Eastern Europe*, ed. Daniel Vaughan-Whitehead. Basingstoke: Macmillan, pp. 373–407.
2. Francois Eyraud and Daniel Vaughan-Whitehead (eds) (2007): *The evolving world of work in the enlarged EU: progress and vulnerability*. Geneva: International Labour Office.
3. Daniel Vaughan-Whitehead (ed.) (2010): *The minimum wage revisited in the enlarged EU*. Geneva: International Labour Office and Cheltenham: Edward Elgar.
4. Дослідження проблем оплати: порівняльний аналіз (Україна та країни ЄС): монографія / А. М. Колот, Г. Т. Куліков, О. М. Поплавська [та ін.]; за заг. ред. А. М. Колота, Г. Т. Кулікова. – КНЕУ, 2008. – 274 с.
5. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Держ. ком. стат. України. За ред. О. Г. Осауленка. Відп. за випуск Н. П. Павленко. – К.: Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 566 с.
6. Official website of the State Statistics Committee of Ukraine [Electronic resource]. – Available at: <http://www.ukrstat.com.ua>
7. Основні макроекономічні поняття для учасників переговорів в рамках тристороннього діалогу. Короткий курс. // АСТ / ЕМЗ Турін, Міжнародний навчальний центр МОП. – 2008 – 2009. – 153 с.
8. Обновлённая версия первого Глобального Отчёта о Заработной Плате с особым вниманием на развитие политики в отношении минимальной заработной платы. Международное бюро труда. GB. 306 / ESP / 2 / Женева, ноябрь 2009 г.
9. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
10. Статистичний щорічник України за 2005 рік / Держ. ком. стат. України. За ред. О. Г. Осауленка. Відп. за випуск В. А. Головка. – К.: Вид-во "Консультант", 2006. – 575 с.
11. Яценко Н. Економіка України 1999 – 2009: втрачене десятиліття / Дзеркало тижня. – 2009. – № 51 – 52, 26 грудня. – С. 1, 10 – 11.
12. Выход из кризиса: Глобальный пакт о рабочих местах. Международная организация труда. С. РІ. / R. 3 (Rev.). Женева, июнь 2009 г.
13. Праця України 2008: Стат. збірник / Відп. за випуск Н. В. Григорович. – К.: Держ. ком. стат. України, 2009. – 321 с.

14. Статистичний щорічник України за 2001 рік / Держ. ком. стат. України. За ред. О. Г. Осауленка. Відп. за випуск В. А. Головка. – К.: Техніка, 2002. – 644 с.

15. Статистичний щорічник України за 2004 рік / Держ. ком. стат. України. За ред. О. Г. Осауленка. Відп. за випуск В. А. Головка. – К.: Вид-во “Консультант”, 2005. – 591 с.

16. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Держ. ком. стат. України. За ред. О. Г. Осауленка. Відп. за випуск П. П. Забродський. – К.: Вид-во “Консультант”, 2007. – 551 с.

17. Струк Елена. На одну зарплату // Контракты. Деловой еженедельник.– 2009. – № 41, 12 жовтня. – С. 30 – 31.

18. <http://smi.liga.net/articles/it091535.html>

19. <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/data-tables.jhtml>

20. Архангельский Ю., Радзієвський О., Алексеев А. Бідність, податки та економічне зростання // Економіка України. – 2006. – № 5.

21. Скрипник А. Фіскальні та соціальні наслідки переходу до пласкої шкали оподаткування доходів фізичних осіб // Економіка України. – 2006. – № 12.

22. Official website of the Ministry of Finance of Ukraine (www.minfin.gov.ua).

